

12. Жванко Любо. До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.) / Любо Жванко // *Studia Polonijne*. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL Katolicki uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. - 2009. – Tom 30. – S. 137 – 147.
13. Жванко Любо. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914 - 1918) / Любо Жванко // *RES HISTORICA*. Tom 30. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – S. 79 – 108.
14. Лихачова Т. М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії*. Зб. наук. пр.: Вип. 10. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 86 – 94.
15. Лихачова Т. М. Польські біженці в м. Харкові в роки Першої світової війни: діяльність громадських організацій / Т. М. Лихачова // *Харків-багатонаціональний: Зб. наук. пр.* – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 81 – 94.

Жванко Л. Н. Польские беженцы Первой мировой войны на Харьковщине: источниковедческий аспект (1914 - 1918 гг.)

Статья посвящена анализу исторических источников, в которых содержится информация о пребывании польских беженцев на территории Харьковской губернии и Харькова во время Первой мировой войны. Определены те виды документов, которые являются наиболее информативными для характеристики указанной проблемы.

Ключевые слова: Первая мировая война, поляки, беженцы, Российская империя, польская община.

Zhvanko L. N. Polish refugees of the World War I in Kharkiv: Source study aspect (1914 - 1918 years.)

The article is devoted to the analysis of historical sources on issues stay of Polish refugees of World War I in Kharkiv and Kharkiv province. The terms of the selection of documents, it outlines the importance of involving archival sources. The problem of coverage of refugees in the then local press.

Keywords: The First World War, the Polish refugees, Russian Empire, the Polish community.

Соціальний склад вихованок єпархіальних жіночих училищ України (середина XIX – початок XX ст.)

С. В. Нижнікова

Стаття присвячена дослідженню соціального складу учениць єпархіальних училищ України другої половини XIX – початку XX ст. Розглянуто процес зміни співвідношення відсотку «духовних» і «світських» єпархіалок у другій половині XIX – на початку XX ст. Досліджено соціальні групи, з яких походили вихованки. Аналіз соціального складу єпархіалок показав, що попри положення статуту 1868 р., відповідно до якого єпархіальні училища мали всестановий характер, більшість учениць були доньками священнослужителів.

Ключові слова: єпархіальні жіночі училища, історія освіти, жіноча освіта, історія культури, світські вихованки.

Єпархіальні жіночі училища з'явилися в Російській імперії в 40-і роки XIX століття. Ці навчальні заклади створювалися для представниць духовного стану. Загальне керівництво училищами здійснював Навчальний комітет при Св. Синоді. В українських губерніях Російської імперії перше училище подібного типу було засновано 1854 року в Харкові. Усього протягом 1854–1917 років на теренах України функціонувало 11 єпархіальних училищ (у Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині, Харкові та Чернігові).

Метою дослідження є аналіз соціального складу учениць єпархіальних жіночих училищ України протягом другої половини XIX – початку XX століття. Завдання нашої розвідки полягають у встановленні співвідношення відсотку «духовних» і «світських» учениць, аналізі динаміки змін і дослідженні соціальних груп, з яких походили духовні та світські вихованки. Хронологічні межі дослідження охоплюють середину XIX – початок XX ст., проте більший акцент робиться на 1890 рр. – початку XX ст. через недостатність більш ранніх джерел.

Існує декілька досліджень, присвячених історії окремих єпархіальних жіночих училищ другої половини XIX – початку XX століття. Утім, вони були написані здебільшого аматорами та краєзнавцями, у них було відображено лише кілька перших десятиліть історії цих освітніх закладів. Хоча автори розвідок накопичили окремі відомості щодо складу вихованок, проте вони не ставили за мету проаналізувати ці кількісні дані [5; 21; 27; 28]. У розвідках сучасних науковців так само наявні дані щодо соціального складу окремих єпархіальних училищ; але соціальний склад єпархіалок не був предметом спеціальної розвідки [2; 19].

Реконструвати соціальний склад вихованок єпархіальних училищ України можливо, апелюючи передовсім до діловодної документації єпархіальних

жіночих училищ. Серед цих джерел особливо цінними для цієї розвідки є щорічні звіти про діяльність училищ, що містили інформацію щодо чисельності та станового походження епархіалок [9-14; 22-26]. Протягом 1888-1916 рр. виходив «Циркуляр по духовно-учебному ведомству», в якому публікувалися щорічні загальні звіти про діяльність усіх епархіальних училищ Російської імперії з зазначенням чисельності та соціальної належності вихованок. Нами було проаналізовано всі статистичні дані за цей період. Наявність більш ранніх джерел, у яких би існувала інформація щодо чисельності та соціального складу всіх вихованок епархіальних училищ України, виявити не вдалося. Тому було використано окремі звіти епархіальних училищ, що містили дану інформацію. До дослідження були також залучені законодавчі акти та актові матеріали [1; 8; 16; 17].

Відкриття епархіальних училищ у Російській імперії в середині XIX століття було спричинене рядом обставин, серед яких й бажання підняти авторитет духовенства. У церковній публіцистиці 40-х років XIX століття неодноразово висловлювалися думки про те, що освічені жінки краще за неосвічених будуть дружинами і матерями священників. Уряд і Св. Синод висловлювали сподівання, що жінки духовного стану з відповідною освітою зможуть здійснювати позитивний вплив на селян [20, с. 315]. Крім того, у заснуванні навчальних закладів для дочок духовенства відіграв важливу роль й загальний суспільний рух щодо підвищення жіночої освіти.

Діяльність епархіальних жіночих училищ регулювали норми статуту училищ дівчиць духовного стану, який був затверджений 1843 року. Відповідно до цього статуту училищна рада приймала на навчання доньок батьків лише духовного звання віком від десяти до дванадцяти років [16, с. 529]. Ці освітні інституції були створені для вирішення суто станових завдань. Як було записано у статуті, ці заклади мали виконувати особливе призначення, а саме: підготувати «гідну майбутню дружину священника, на якій лежав священний обов'язок повчання парафіян у вірі та моральності, а також дбайливу матір, яка б виховувала дітей своїх за правилами благочестя, могла б готувати синів для вступу до училищ» [16, с. 528]. Усі училища були створені як закриті навчальні заклади, а епархіалки жили в гуртожитках. Чисельність вихованок у перші роки існування епархіальних училищ в Україні була незначною. Наприклад, у Харківському училищі в 1854 році навчалось 30 учениць [27, с. 470], в 1864 році у Тульчинському – всього 10 учениць [5, с. 19]. Усі вихованки були винятково дівчатами духовного стану православного віросповідання. Частина з них приймалася на казенне утримання, частина оплачувала навчання самостійно.

Відміна кріпосного права, ліквідація станової замкненості духовенства, інші реформи 1860-х років, які впровадила Російська імперія привели до суттєвих змін у різних сферах життя суспільства, у тому числі й у галузі освіти. Важливу складовою цих перетворень було те, що духовні школи з цього часу мали стати доступними для всіх верств суспільства. Епархіальні училища були реорганізовані у відкриті всестанові навчальні заклади. Усі нововведення були зафіксовані в новому статуті епархіальних жіночих училищ, який був затверджений 20 вересня 1868 року [17]. Уже в 1868-1869 навчальному році ці освітні інституції поповнилися першими вихованками світських станів.

У подальшому зростало як загальне число епархіалок, так й число світських дівчат. Згідно зі звітом обер-прокурора Св. Синоду, чисельність вихованок усіх епархіальних жіночих училищ України в 1889-1890 навчальному році становила 1959 осіб, світських вихованок нараховувалося 7% [22, с. 7-8]. У 1894 році в усіх епархіальних училищах Російської імперії навчалось 13186 вихованок [23, с. 36-38]. Для порівняння зазначимо, що чисельність вихованок усіх жіночих гімназій імперії в цьому ж році становила 44157 учениць [15, с. 109]. В епархіальних училищах України у 1894-1895 навчальному році навчалось 2494 вихованки (19% від загальноімперського числа епархіалок), серед яких нараховувалося вже 12,5% світських учениць [23, с. 36-38].

Збільшенню числа вихованок протягом 1890-х – початку 1900-х років сприяло відкриття підготовчих і додаткових класів майже в усіх епархіальних училищах. Додаткові класи з'явилися у зв'язку зі збільшенням охочих навчатися в таких закладах. За своєю організацією додаткові класи не відрізнялися від звичайних. Якщо спостерігати за динамікою змін числа учениць із духовного стану протягом 1868 року – початку XX ст., очевидно, що вона тяжіла до суттєвого зростання від десятиліття до десятиліття.

У 1880-1890-ті роки, як відомо, було здійснено ряд контрреформ у різних сферах життя, зокрема й у галузі освіти. Новий міністр народної освіти І. Д. Делянов у доповіді 1884 року підкреслив, що однією з головних помилок, допущених урядом під час реформування жіночої освіти, було створення всестанових жіночих навчальних закладів [18, с. 660]. Основою політики контрреформ в освітній галузі була ідея повернення до станової організації школи. У 1893 році обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев підкреслив, що епархіальні училища насамперед повинні задовольняти потреби епархіального духовенства [4, с. 1520]. Крім того, у своєму звіті за 1894-1895 навчальний рік він відмітив, що число світських вихованок у цьому навчальному році становило 15% від загального числа учениць усіх епархіальних училищ Російської імперії, що було найвищим показником за всі попередні роки. В епархіальних училищах України світських вихованок у 1894-1895 навчальному році нараховувалося 12,5% [23, с. 36-38]. Проаналізувавши звіти епархіальних училищ, К. П. Победоносцев дійшов висновку, що збільшення числа вихованок з інших станів негативно вплинуло на навчально-виховний процес у цих освітніх установах. Саме світські вихованки, на його думку, були «джерелом безпорядків і привнесення хвороб та поганих звичок», адже більша частина світських епархіалок не жила в гуртожитку при училищі, а лише приходила на заняття. Така позиція Св. Синоду втілювалася в указ від 19 липня 1895 року, відповідно до якого училищні ради епархіальних жіночих училищ мали приймати дівчат з інших станів дуже розбірливо, й притому не більше 10% від загального числа вихованок, з метою охорони цих училищ від «напливу» світських учениць [1, с. 336-337].

Реалізація цього наказу призвела до того, що з 1895-1896 навчального року число вихованок, які походили не з духовного стану, почало зменшуватися. Під час опрацювання звітної документації обер-прокурора Св. Синоду виявлено, що в 1899-1900 навчальному році в епархіальних училищах України було 2921 учениць, чисельність світських вихованок становила 11,5%, у 1903-1904 навчальному році – 3244 учениці, світських вихованок – 8,8% [24, с. 57; 25, с. 90-91]. На

тлі загальної картини винятком було Харківське училище. Училищна рада цього навчального закладу виклопотала у Св. Синоду дозвіл приймати на навчання дівчат з інших станів без обмеження. Це обґрунтовувалося тим, що навчальний заклад був розташований за містом, майже всі вихованки проживали в училищній будівлі і знаходилися під постійним наглядом вихователюк. Отже, як переконувало керівництво училища, світські вихованки не мали «дурного» впливу на інших епархіалок [14, с. 153-154]. Саме тому в Харківському училищі були такі показники чисельності світських вихованок: у 1899-1900 навчальному році нараховувалась 141 світська учениця (25% від загальної кількості), у 1900-1901 навчальному році – 144 (25,5%), у 1903-1904 навчальному році – 109 (17%) [24, с. 57, 64-65; 25, с. 90]. У 1906 р. під впливом революційних подій Св. Синод скасував десятивідсоткове обмеження на прийняття вихованок світських станів до епархіальних училищ [8, с. 59]. У 1908-1909 навчальному році чисельність епархіалок в Україні досягла 3727 осіб, серед яких світських вихованок нараховувалося 8,4% [26, с. 224-225].

Важливим аспектом дослідження соціального складу епархіалок є з'ясування того, які саме «дочки духовенства» навчалися в епархіальних училищах. Як відомо, духовенство складалося з трьох основних груп: священників, дияконів і причетників. У діловій документації термін «дочки духовенства» включав усі зазначені соціальні групи духовного стану. Однак, як свідчать відомості, переважна частина дівчат була доньками священнослужителів. Наприклад, у Харківському училищі протягом 1884-1894 років зафіксовано від 69% до 81% доньок священнослужителів [9–14], у Тульчинському училищі протягом 1881-1890 рр. навчалось 93%–97% доньок священнослужителів [5, с. 20]. Переважання серед епархіалок доньок священнослужителів характерне як для українських губерній, так і для Російської імперії в цілому [3]. Хоча відзначимо, що ці соціальні групи загалом у суспільстві були репрезентовані в іншому відсотковому співвідношенні. За даними Б. М. Міронова, у 1890 році у Російській імперії було 43% священників, 13% дияконів і 44% причетників [7, с. 108]. У Харківському епархіальному училищі в 1890 році навчалось 73% доньок священників, 11% доньок дияконів і 16% доньок причетників [10, с. 639]. Переважання серед епархіалок доньок священнослужителів спричинене декількома факторами. По-перше, навчальний процес у епархіальних училищах був спрямований на виховання саме майбутніх матушок – дружин священнослужителів, які б мали позитивний вплив на побут сім'ї священника та просвітницький вплив на селян. По-друге, ці навчальні заклади утримувалися переважно на гроші місцевих священнослужителів, а тому й приймалися на навчання здебільшого їхні доньки.

Не менш важливо встановити те, вихідцями з яких соціальних станів були світські вихованки. Це можна детально схарактеризувати на прикладі Харківського епархіального училища. Зазначимо, що всі ці заклади знаходилися або в губернських центрах, або у великих містах губерній. Тому приклад Харківського училища відображає загальні процеси наповнення епархіальних училищ вихованками з не духовних станів.

Епархіалки Харківського училища репрезентували всі суспільні стани. Серед них були доньки дворян, почесних громадян, чиновників, різночинців, міщан, купців, козаків, військових та селян. На тлі загальної тенденції зростання

чисельності вихованок епархіальних училищ, число світських дівчат також збільшилося. Відзначимо, що збільшення чисельності вихованок усіх соціальних груп відбувся рівномірно. Спостерігалось зростання числа дочок сільського стану. У 1884 – 1894 навчальні роки чисельність вихованок із сільського стану збільшилася від однієї до десяти [9, с. 660; 10, с. 639; 11, с. 76; 12, с. 574-575; 13, с. 33]. Як показують дані, з 1884 року по 1894 рік, питома вага дочок міщан зросла майже в 2,5 рази. Зростання відсотка селянок та міщанок пояснюється тим, що з 1880-х років розширилася мережа початкових шкіл (земських, церковнопарафіяльних), які надавали можливість отримати ази освіти, необхідні для проходження конкурсного відбору під час вступу до епархіального училища. Відзначимо, що незважаючи на високу плату за навчання, епархіальні училища приваблювали світські стани. Так, наприклад, у кінці XIX ст. вартість навчання дівчаток у жіночих гімназіях Міністерства народної освіти становила 30 руб. на рік, а за вихованок, що проживали в гуртожитку, батьки повинні були заплатити 180 руб. на рік [6]. В інститутах шляхетних дівчат плата за навчання становила 180-190 руб. на рік [3], а в епархіальних училищах України для світських вихованок – 200-250 руб. на рік [13, с. 33].

Таким чином, дослідження соціального складу вихованок епархіальних училищ показало, що, хоча статутом 1868 року був задекларований всестановий характер цих освітніх інституцій, серед учениць переважали дочки священнослужителів. Водночас на підставі аналізу звітів про діяльність Харківського училища можна стверджувати, що в цих навчальних закладах навчалися доньки представників усіх інших станів суспільства. Можливо, ця тенденція й надалі посилювалася, але політика Св. Синоду була спрямована на стримування та контроль за чисельністю світських вихованок.

Примітки

1. *Всеподданнейший* отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1894-1895 гг. – СПб., 1898.
2. *Грозний, Д. А.* Жіноче епархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) / Д. А. Грозний // Інтелігенція і влада. – 2005. – № 5. – С. 33-42.
3. *Днепров, Э. Д.* Среднее женское образование в России. Учебное пособие [Электронный ресурс] / Э. Д. Днепров, Р. Ф. Усачева. – Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1034561> Доступ – 25.07.2015 г.
4. *Известия и заметки* // Церковные ведомости. – 1893. – № 42. – С. 1520.
5. *Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890 гг.)*. – Тульчин, 1890.
6. *Котлова, Т. Е.* «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад) [Электронный ресурс] // Т. Е. Котлова. – Режим доступа: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012-09-06-09-16-00&catid=36:history&Itemid=111. Доступ – 10.01.2015 г.
7. *Миронов, Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – Т. 1. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000.

8. Определение Св. Синода от 14 октября 1906 года за № 5814 // Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1907. – № 23. – С. 59.
9. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1889/90 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1890. – № 23. – С. 657-661.
10. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1890/91 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 24. – С. 638–649.
11. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1891/92 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1893. – № 4. – С. 75-78.
12. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1892/93 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1893. – № 23. – С. 571-575.
13. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1893/94 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1895. – № 2. – С. 32–35.
14. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1895/96 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1897. – № 6. – С. 148-160.
15. Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (конец XIX – начало XX века) / Отв. ред. Э. Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1991.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– СПб, 1843. – Т. 18. – № 17116. – С. 528-532.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– Спб, 1868. – Т. 43. – № 46271. – С. 254-261.
18. *Рожественский, С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902 / С. В. Рожественский. – СПб., 1902.
19. *Сесак, І. В.* Тульчинське епархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) / І. В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 324-337.
20. Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России: Сб. статей /Под ред. А. Эткінда, Д. Уффельманна, И. Кукулина. — М.: Новое литературное обозрение, 2012.
21. *Фотинский, О. А.* Волынское женское училище духовного ведомства за тридцать лет своего существования (1864–1894) / О. А. Фотинский. – Почаев, 1894.
22. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1892. – № 10. – 55 с.
23. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1896. – № 16. – 64 с.
24. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1903. – №22. – 90 с.
25. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1907. – № 23. – 161 с.
26. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1912. – № 28. – 256 с.

27. *Чижевский, И.* Записка о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за двенадцатилетнее его существование с 5 июня 1854 по 6 июня 1866 г. / И. Чижевский // Духовный вестник. – 1866. – № 7. – С. 453-473.
28. *Щеглов, В.* Двадцатипятилетие Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – № 11. – С. 375-411.

Нижнікова С. В. Соціальний склад вихованок епархиальних жіночих училищ України (середина XIX – початок XX вв.)

Стаття присвячена дослідженню соціального складу учениць епархиальних училищ України другої половини XIX - початку XX в. Було розглянуто процес зміни співвідношення частки «духовних» і «світських» епархіалок во другій половині XIX - початку XX в. Були досліджені соціальні групи, з яких походили вихованки. Аналіз соціального складу епархіалок показав, що, незважаючи на положення уставу 1868 року, згідно з яким епархиальні училища мали всесословний характер, більшість учениць були дочками священнослужителів.

Ключевые слова: епархиальные женские училища, история образования, женское образование, история культуры, светские воспитанницы.

Nyzhnikova S. V. The social composition of pupils of eparchial women's schools of Ukraine (mid-19th - early 20th centuries)

The article deals with research of social composition of pupils of Ukraine's eparchial women's schools in the second half of XIX - early XX centuries. The change of percent ratio of «spiritual» and «secular» pupils in the second half of XIX - early XX centuries is considered. Social groups from which originated pupils are researched. The conclusion is made that despite the allestate character of the eparchial schools in accordance to statute of 1868, studied mostly daughters of priests.

Keywords: eparchial women's schools, history of education, female education, history of culture, secular pupils.